

Hajzenberg i prirodna filozofija (III) prikazuje Vernera Hajzenberga kao vodećeg fizičara dvadesetog veka. U pregledu je razlika između njega i Nilsa Bora, njegovog duhovnog oca, koji je bio više filozof nego fizičar i njegov je princip komplementarnosti temeljna zapravo filozofska interpretacija. Za Hajzenberga je matematička analiza fundamentalnih hipoteza centralno uverenje u vreme zasnivanja principa relacije neodređenosti. One su shvaćene kao osnovni zakon prirode. I zlišnim se smatra opisivanje u kvantno-teorijskom pojmovnom sistemu. Doveden je u pitanje princip determinizma u prirodnim pojavama. Tačka preloma je u promeni poimanja stvarnosti, Hajzenberg je tvorac "statističke kvantne teorije, a njeno je ontološko i onda epistemološko polazište da ono što ispitujemo nije priroda po sebi nego priroda koja je izložena našem metodu istraživanja". Tako je taj rad "postavljanje pitanja prirodi jezikom koji posedujemo". Preinačuju se logički obrasci i to donosi rezultate po kojima atomi nisu toliko stvarni koliko su mogući, a matematičke su sheme dopuna prirodnog jezika, kombinovane s jezikom pretumačene logike. Aćimović svoj ogleđ dovršava tvrdnjom da to i jeste temeljni ontološki stav Hajzenbergove koncepcije prirodne filozofije. Ogleđom *O filozofiji prirode kod Srba* dovrša-

va se ova knjiga. Razvojni luk opisuje se od vizantijskog doba, preko Kneževićeve kosmologije, pozitivizma Dragiše Đurića, do metafizičkog sistema Brane Petronijevića. Poistovećeni su staroslovenski i starosrpski kategorijalni sistemi filozofskog mišljenja koje se odnosi na filozofska znanja o suštini prirode. *Zbornik popa Dragolja iz XIV veka* je od temeljnog značaja za srpsko imenovanje filozofskih pojmova. Isto tako su od bitnosti i Gorički zbornik (1942), pisan za kćerku kneza Lazara, Jelenu, i drugi rukopisi stare srpske književnosti. Ogleđ je rađen na izvornim tekstovima i neće ga biti moguće zaobići u budućim istraživanjima kulture srpskog mišljenja, srbistike uopšte. Naznačeno je da se posle pedesetih godina XX veka događa "prevlast interesovanja za filozofska pitanja fizike, što će onda neposredno voditi prema zanimanju za filozofiju nauke u njenim logičkim i metodološkim osnovama". Tako, dakle, ova knjiga ogleđa Mirka Aćimovića, pisana visokim naučnim standardom mišljenja, naznačuje mogućnost prevladavanja filozofije prirode kao filozofije fizike, ili uopšte kao filozofije prirodnih nauka, i otvara put ka filozofiji prirode koja je *nauka filozofije prirode*, stoga su ovi ogleđi s ovoga područja doista tek svedočanstvo putovanja logosa prema ontološkom pojmu *physis*.

Molnar Milotka Sivč
Filozofski fakultet, Novi Sad

MODERNA I SAVREMENA FILOZOFIJA (M. Tođorović: *Kratke studije*, Plato, Beograd, 2003)

Nastavljajući intenzivnu izdavačku delatnost u oblasti savremene filozofije izdavačka kuća Plato nedavno je objavila knjigu Miloša Tođorovića *Kratke studije* (Plato, 2003.) čime nam se ovaj autor, nakon uspešnih prevoda dela Fihte, Šelinge, Vindelbanda, Diltaja, Jaspersa i Hajdegera i knjiga *Die Spuren der Ursprunghaftigkeit metaphysischer Zeitbegriffe – Plato und Kant über Zeit* (disertacija, 1984) i *Misao i strast – filozofija Serena Kjerkegora* (2001) predstavio i svojom trećom knjigom. Knjiga *Kratke studije* obuhvata devet tekstova koji su nastali u periodu od 1993. do 2003. godine a koji za svoju temu imaju učenja central-

nih figura novovekovne i savremene filozofske tradicije, učenja Fihte, Šelinge, Šopenhauera, Jaspersa, Vitgenštajna i Hajdegera ali takođe i neke od temeljnih pojmova i problema filozofije, između ostalih, pitanje mogućnosti uvođenja u filozofiju, ekspliciranje prirode filozofskog znanja i pitanje odnosa praktičkog i poetičkog. Mada su studije koje su pred nama nastajale bez programske ideje o nekom jedinstvenom sklopu u koji bi imale biti uklopljene zahvaljujući samoj tematici o kojoj je reč njihovim postavljanjem u obuhvat knjige koja je pred nama dobija se jedan pregledan i celovit

uvid u neka od osnovnih kretanja u novijoj filozofskoj povesti. Oslanjajući se na ovu okolnost autor se opravdano odlučio da redosled navođenja tekstova u knjizi ne teče prema hronološkom sledu njihovog nastanka, već kako i sam navodi "po povesnom mestu onih filozofa čija se učenja u njima interpretiraju." I Izuzetak od ovog principa u redosledu navođenja čine prva dva teksta, čiji su polazište, tema i cilj prevashodno problemske prirode. Knjiga *Kratke studije* tako ima sledeću strukturu:

- 1."Smisao Uvoda u filozofiju" (2001.)
 - 2."Susret poetičkog i praktičkog" (1997.)
 - 3."Fihteov pojam i termin "deloradnja" (Tathandlung)" (1998.)
 - 4."Tragika Šelingove teodiceje" (1995.)
 - 5."Apsolut i sloboda – Jedna analiza poznog Šclinga" (1993.)
 - 6."Artur Šopenhauer: Volja kao ideja i predstava" (2000.)
 - 7."Metafizika Vitgenštajnovog 'Tractatusa'" (2003.)
 8. "Zbiljnost i transcendencija u filozofiji Karla Jaspersa" (1999.)
 9. "Fundamentalna ontologija i idealizam" (1995.)
- S obzirom na sadržajno bogatstvo i raznorodnost tema koje su zahvaćene u studijama predstavljenim u ovoj knjizi u sklopu kratkog prikaza gotovo je nemoguće njihovo podrobnije izlaganje kojim se ne bi zapalo u nepregledno taksativno nabranje. Stoga ćemo umesto naznačavanja svih tema i problema koji se obrađuju u devet navedenih studija, što bi zahtevalo mnogo veći prostor od onoga koji pruža forma kratkog prikaza, na vrednost i filozofsku relevantnost knjige *Kratke studije* pokušati da ukazemo sagledavanjem samo jednog od tekstova, naime upravo onoga koji, čini se, najviše odstupa od "istorijsko filozofskog" pristupa svojstvenog većini studija u ovoj knjizi. Reč je, naime o studiji – "Smisao Uvoda u filozofiju" čijim bi se izlaganjem trebali ocrtati neki od aspekata koji čine specifičnost Todorovićevo interpretativnog pristupa a koje sam autor obuhvata nazivom *studija*.

Naime, ono što odlikuje, odnosno čini specifičnost ali i vrednost, knjige *Kratke studije* jeste

I Todorović Miloš: *Kratke studije*, Plato, Beograd, 2003., str.226.

upravo ono imenovano pojmom *studija*, kao oznakom za posebnu formu i metod zahvatanja filozofskih problema. Preliminarno *studija* može biti određena kao postupak kojim se putem ocrtavanja jednog segmenta ili aspekta u određenom filozofskom učenju ili temi filozofije, otvaraju centralni problemi filozofije a time i dolazi do uvida u temeljne pretpostavke koje su u ovima bile sadržane. Da tekstovi koji su obuhvaćeni u ovoj knjizi Miloša Todorovića jesu rezultat upravo ovako postavljenog interpretativnog zahvata biće potvrđeno ukoliko nam pođe za rukom da pokažemo kako se u tekstu "Smisao uvoda u filozofiju" polazeći od jednog ograničenog zadatka – zadatka ekspliciranja smisla Uvoda u filozofiju, dolazi do uvida koji ovu "skromnu" nameru znatno premašuju.

Tekst "Smisao uvoda u filozofiju", koji prema redosledu izlaganja zauzima prvo mesto u knjizi *Kratke studije*, bavi se pitanjem mogućnosti, pa i smisaonosti i svrishodnosti, uvođenja u filozofiju, pri čemu autor polazi od teze da je za uvid u ovu mogućnost bitno eksplicirati specifičnost, svojstvenost, filozofskog znanja u odnosu na sva ostala, i posebno naučna znanja. Kako se svako znanje sastoji od predmeta, tj. objekta znanja, subjekta znanja i odnosa među njima dalje se sagledavaju specifičnosti filozofskog znanja u svakom od ova tri elementa. Filozofsko znanje, kako autor navodi nadovezujući se na Aristotelovu definiciju filozofije kao nauke koja "razmatra biće kao biće i njegova svojstva po sebi" (*Met.* 1003a 21-25), jeste znanje čiji je osnovni problem sadržan u *pitanju o bitku*, saznaje čiji osnovni *predmet* jeste bitak u ontološkoj razlici spram bića. Nasuprot naukama koje za svoj predmet uvek imaju jednu posebnu regiju bića ne razmatrajući i ne određujući ova *bića kao bića*, filozofsko znanje, čak i ukoliko je uslovno rečeno disciplinarno tj. usmereno na neku predmetnu oblast, uvek pita o bitku, razmatra vlastiti predmet u svetlosti njegovog bitka. Ovo i jeste, prema Todoroviću, jedna od suštinskih odlika filozofije koja čini promašenim rasprostranjeno mnjenje o bliskosti filozofije i pojedinih nauka (bilo npr. psihologije, sociologije, ili, sa druge strane, fizike i matematike.) Naime, uprkos međusobnim razlikama sve nauke, kako se navodi, "pri-

padaju *jednom* rodu, jer sve imaju za svoj predmet jednu posebnu – premda i uvek drugačiju – regiju bića, rodu kojem filozofija nikakvim načinom ne pripada, budući da njen predmet nije nikakvo biće već bitak bića.³² Specifičnost filozofskog znanja se manifestuje i kada je reč o drugonavedenom sastavnom elementu svakog znanja, odnosno *subjektu* filozofskog znanja. Napominjući kako su tokom istorije filozofije pojedine sazajne moći bile određivane kao najznačajnije, i utoliko smatrane i za jednu od odlika biti čoveka, Todorović navodi vlastito stanovište prema kome je subjekat filozofskog znanja celina čovekovih duhovnih, duševnih, pa i telesnih sposobnosti – u svome bitku. Filozofsko saznanje utemeljeno je i nošeno bitkom celine čovekove biti koja jeste duhovno-duševno-telesna iz čega sledi da je subjekat filozofskog znanja bitak celine biti čoveka.

S obzirom na primarni interpretativni zadatak – sticanje uvida u mogućnost Uvoda u filozofiju – ovaj značajan uvid autor neće zasebno tematizovati ali će se u samoj studiji još nekoliko puta vraćati pozornost na ono što je njime mišljeno. Tako će nešto dalje, u sklopu objašnjenja pojma *iskušavanje*, teza prema kojoj je filozofsko saznanje utemeljeno bitkom celine čovekove suštine biti i konkretnije razložena. Napominjući da pojam “iskušavanje” nema empirijski ili religiozni karakter već stoji za celinu duhovno-duševno-telesne biti čoveka autor naglašava da se ovim upućuje na ono što predstavlja izvorište i ontološki prius svih tradicionalnih podela na raličite čovekove dispozicije, sposobnosti ili moći, i njihovih daljih deoba, pre svega deoba sazajnih moći. Sa ovom temom susrešćemo se i u kontekstu određenja pojma *um*.

Prelazom na razmatranje preostalog pomenu tog elementa saznanja – na karakterizaciju prirode samog odnosa između objekta i subjekta filozofskog znanja, udeo interpretatorevog “unosa” se posebno zaoštrava. Naime, iako eksplicitno ne naglašava da je reč o njegovom vlastitom shvatanju suštinske odlike filozofskog znanja, odlike koja je u mnogim uvodima u filozofiju i samim filozofskim delima neretko

neopravdano previdana, autor kao sledeću suštinsku karakteristiku filozofskog znanja navodi *refleksivnost*. Kako je, prema Todoroviću, odnos između subjekta i objekta filozofskog saznanja zapravo odnos između bitka čovekove biti i bitka kao takvog “razmljivo je da se na najrazličitijim nivoima i formama filozofskog saznavanja i znanja kao jedna od njegovih bitnih crta javlja *refleksivnost*.”³³

Sagledavanje specifičnosti filozofskog znanja, prvenstveno kroz utvrđivanje razlike između filozofskog i naučnih znanja, u koje se autor upustio u cilju dosezanja odgovora na pitanje o mogućnosti uvoda u filozofiju, tako, kulminira u ekspliciranju *refleksivnosti* kao suštinske odlike filozofskog znanja. Mada se napominje da su likovi i oblici refleksivnosti veoma raznoliki autor ovde u prvi plan ističe “refleksiju” celine odnosa između subjekta i objekta filozofskog znanja koja pripada kako tom odnosu samom tako i njegovim konstitutivnim elementima. Jedino filozofija reflektuje sve elemente svoga znanja i to ne tako da se refleksija naknadno uvodi u njen sazajni posputupak nego je uvek već inkorporirana u njega “tako da su ona i njeni rezultati konstitutivni deo svakog od tri njegova elementa.”³⁴

Navodeći tezu prema kojoj je osnovna težnja filozofije prelaženje, transcendiranje preko svakog bića ka onom Ništa, Todorović zaključuje da je nedvosmisleno kako filozofija uvek ide ka onom *krajnjem*, onom što je u nekom smislu sveodređujuće – bilo da su to prvi počeci ili poslednje svrhe ili nešto treće, dok o tome da li to može biti i postignuto uvek odlučuje priroda konačnosti čovekove biti. Naime, mada filozofija teži ka bespretpostavnosti usled konačnosti čoveka čiji su likovi: *povesnost* (svako čovekovo znanje, pa i filozofsko je konačno), *perspektivizam* (uvek se nalazimo u nekoj konkretnoj situaciji koja nam otvara uvek samo jednu određenu perspektivu), *diskurzivnost* (sled, sukcesivnost misli) i *kritičnost* (samoj biti filozofije imanentan i za nju nužan, zahtev za bespretpostavnošću svih njenih temeljnih znanja, stalno preispitivanje, poetnih osnova, prvih načela, osnovnih vrednosti) “ono

3 Isto, str. 8.

4 Isto, str. 8.

2 Isto, str. 9.

krajnje čemu filozofija po svojoj biti stremi nikada nije i apsolutno krajnje, a refleksivnost genuino filozofskog znanja omogućava i osigurava njegovu permanentnu svest o tome.”⁵ U ovom kontekstu navodi se još jedan značajan pojam kada je reč o karakterizaciji prirode filozofskog znanja – pojam granice koji autor određuje kao “ono krajnje koje sobom jemči neko kvalitativno drugačije Iza nje, a da istovremeno pušta da ono I upravo njome stupa u svoju bit.”⁶ Na osnovu biti granice i usled refleksivnosti filozofskog mišljenja, filozofija je, prema autoru ove studije: “*iskušavanje granica koje u sebi implicira i preispitivanje granica mogućnosti tog iskušavanja granica*”.⁷

Na osnovu sagledanih karakteristika filozofskog znanja: težnje za bespretpostavnošću, činjenice da je ‘subjekat’ filozofskog znanja celina čovekovog bivstva a ‘objekat’ bitak kao bitak, autor zaključuje na specifičnost *strogosti* filozofskog znanja koja se ne može porediti sa strogošću posebnih nauka.

Jedno od značajnih izvođenja u ovoj studiji svakako predstavlja i ekspliciranje jednog od najznačajnijih filozofskih pojmova, pojma *um* pri čemu se postavlja pitanje mesta ovog pojma u povesti filozofije i ukazuje na njegovu aktualnost u savremenoj filozofiji s obzirom da sa slomom nemačkog idealizma “kredibilitet uma ostaje gotovo bez uporišta”⁸ Mada je, prema Todoroviću tačno da u savremenoj filozofiji centralni pojmovi idealističke filozofije – pojam svesti, samosvesti, razuma i inteligencije, gube na značaju to ne treba biti razumljeno kao jednostrana diskreditacija uma već kao problematizovanje ovog pojma sa pozicija drugačije razumljenog uma. Prema tom “drugačijem razumevanju” um se shvata kao jedinstvo kojim su obuhvaćene i ostale čovekove dispozicije. Određujući pojam uma autor se, dakle, vraća na tezu prema kojoj je nužno diskreditovati tradicionalni pristup u određenju čoveka. U pojmu uma nije primarno reč o čovekovom saznanju sveta i unatarsvetskih stvari nego o odnosu čovekove biti i bića kao takvog i u celini.

Stoga bi i pri razmatranju tog odnosa trebalo da izgubi značenje kako tradicionalno razlikovanje čovekovih moći saznanja od ostalih čovekovih sposobnosti, tako i razlikovanje različitih moći u njoj, unutar koje tek um dobija svoje značenje i ulogu. Nadovezujući se na ovako shvaćen i određen pojam uma Miloš Todorović vlastito razumevanje jedne od temeljnih odlika filozofije izlaže u sledećoj formulaciji : “Ontološki susret bitka čovekove biti sa bitkom kao takvim, koji je pravi predmet filozofije, štaviše, koji je i sam filozofija, ontološki prethodi tom odvajanju i razlikovanju i omogućava ih kao jednu od svojih izvedenih mogućnosti.”⁹ Kako autor ističe savremena filozofija upravo to ima u vidu kada nasuprot saznajnim moćima ističe celinu čovekove biti u jedinstvu njenih sazajno teorijskih, praktičko-delatnih i umetničko-produktivnih dimenzija. Um tu može da označava jedinstvenu celinu te biti.

Tek nakon utvđivanja suštinskih odlika filozofskog znanja može se odgovoriti na pitanje mogućnosti uvoda u filozofiju. A uvidi do kojih se došlo vode do zaključka da je kružno kretanje misli za filozofiju ne samo neizbežno već i konstitutivno. Ako je za filozofiju suštinsko kružno kretanje onda nema postepenog uvoda u filozofiju , “onda Uvod u nju mora da bude *skok*.”¹⁰ Uvod u filozofiju nije uvod u neki relativno gotov, jedinstveno određen i opšteprihvaćeni sistem do tada dosegnutog znanja u jednoj oblasti: on je nužno uvođenje u filozofiranje. Uvod u filozofiju ne može da čini navođenje osnova nekog znanja, kao što je to slučaj kod posebnih znanosti, nego je pri uvođenju u filozofiju uvek u pitanju onaj koji filozofira-sam čovek, što ne znači ništa drugo do “da je taj skok kako put čoveka u filozofiranje tako i put njegovog osvajanja svoje vlastite biti.”¹¹

Dosezanjem odgovora na pitanje o mogućnosti uvoda u filozofiju studija “Smisao uvoda u filozofiju” je postigla unapred postavljeni cilj interpretacije ali i mnogo više od toga. Pažljiva razlaganja suštinskih odlika filozofskog znanja kojima autor doista ulazi u samu srž problema smisaonosti uvoda u filozofiju istovremeno

5 Isto, str.12.

6 Isto, str.12.

7 Isto, str.12.

8 Isto, str.15.

9 Isto, str.16.

10 Isto, str. 18.

11 Isto, str.19.

predstavljaju i jedan inspirativan uvod u samu filozofiju ali i "odaju" autorevo vlastito razumevanje biti filozofskog znanja. Realizacija "skromne" namere utvrđivanja mogućnosti Uvoda u filozofiju podrazumeva, zapravo, izlaganje jednog shvatanja filozofije.

Mada autor eksplicitno ne naglašava da je u izlaganju ovog pojma filozofije sadržano upravo njegovo vlastito interpretativno polazište ovaj zaključak nužno sledi iz uvida koji su prethodno izloženi. Oni implicitno potvrđuju da niti razmatranja *smisla* uvoda u filozofiju, niti *uvoda* u filozofiju, pa ni *filozofije* same nema bez samog mislioca koji to provodi.

S obzirom na značaj koji je pridat pojmu refleksivnosti i dalekosežnost teze prema kojoj je refleksivnost suštinska karakteristika filozofskog znanja zadatak njihovog podrobnijeg raz-

matranja ostaje otvoren. *Forma studije* kojom se zahvata pitanje o mogućnosti uvoda u filozofiju ne pruža prostor za detaljnije razmatranje ovog pojma kao ni izvođenje konsekvenci koje bi iz njega sledile. Ovo jednako važi i za tezu prema kojoj je neopravdano posmatranje čoveka kroz prizmu razlikovanja i privilegovanja određenih saznanjnih moći. Teza koja zahteva dalje razvijanje jeste teza prema kojoj čovek mora biti mišljen u celini vlastitog bitka.

Nacrtom elemenata i biti filozofskog znanja, njegovih osobenosti i razlika u odnosu na posebne znanosti autor zapravo iznosi vlastito shvatanje biti filozofije pri čemu centralno mesto pripada pojmu refleksivnosti i shvatanju čoveka kao jedinstvene suštine saznanjno-teorijskih, praktičko-delatnih i umetničko-produktivnih dimenzija.

Duška Dobrosavljev
Novi Sad

DIJALOG I DIJALEKTIKA

(Hans-Georg Gadamer, *Hegelova dijalektika*,
prevela Emina Peruničić, Plato, Beograd 2003)

Platonova teorija dijalektike je teorija stvarne mogućnosti dijaloga¹, piše Gadamer u *Platos dialektische Ethik. Phänomenologische Interpretationen zum "Philebos"*, jednom od svojih najranijih radova. Shvatanje dijalektike u dijaloškom smislu je mesto na kome Gadamer insistira još od svojih prvih tekstova. "Dijalektika živi od snage dijaloškog sporazumevanja, od razumevajućeg ophođenja sa drugim..."² Sporazumevanje se ovde ne odnosi na slaganje sagovornika po nekom pitanju, niti je stvar u otkrivanju konačne i egzaktne prirode same stvari o kojoj se razgovara, nego se radi o otvaranju sagovornika jednog drugom kroz razgovor o nekom pitanju. Suština dijaloga je praktičke prirode, a ne teorijske.

Mišljenje je za Gadamera dijalektičko zato što je dijaloško. Mišljenje i razumevanje nemaju do-

vršenje u zaključku, ono nije puko preokretanje premisa u zaključak³, ono je u biti praktičko. Konačnost i povesnost razumevanja ne može ispuniti stroge zahteve formalne logike. Logika razumevanja je logika pitanja i odgovora, čiju osnovnu strukturu čini hermeneutički krug. Ovaj krug ne zaustavlja vreme: on polazi od predrazumevanja i ne zahteva stroge definicije. Apstraktna pravila formalne logike se u konkretnoj praktičkoj situaciji od male pomoći. Ovdje razumevanje znači učestvovanje u nekom smislu, tradiciji i razgovoru. Ono nema niti alfu niti omegu koje bi se mogle jednom zauvek ispisati. Osnovni problem našeg doba, smatra Gadamer, jeste povodjenje mišljenja za novovekovnom egzaktnom metodom koja ima pretenziju na definitivnost i koja mišljenju oduzima njegov dijaloški karakter. Sa jedne strane, Gadamer sebe vidi kao dobrog dijalektičara, dok sa druge strane kritikuje dijalektički metod. O čemu se radi?

¹ Hans-Georg Gadamer, *Platos dialektische Ethik. Phänomenologische Interpretationen zum „Philebos“*, Felix Meiner Verlag, Leipzig, 1931, (Vorwort) III str.
² Op. cit., 13str.

³ Op. cit., 33str.